

РОЗДІЛ І. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ

УДК 340.13:340.134

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.1>

ПРАВИЛО РЕАЛЬНОСТІ В ЮРИДИЧНІЙ ТЕХНІЦІ ФОРМАЛІЗАЦІЇ НОРМ ПРАВА ЯК СКЛАДОВА СУЧАСНОЇ ПРАВОТВОРЧОЇ ПОЛІТИКИ

Адаскалиця К.К.,
аспірант юридичного факультету
Університету «КРОК»,
адвокат Національної Асоціації Адвокатів України
ORCID: 0000-0003-2716-9343
e-mail: AdaskalytsiaKK@krok.edu.ua

Дідич Т.О.,
доктор юридичних наук, професор,
в.о. завідувача кафедри теорії та історії права та держави
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-2442-8138
e-mail: taras-law@ukr.net

Адаскалиця К.К., Дідич Т.О. Правило реальності в юридичній техніці формалізації норм права як складова сучасної правотворчої політики.

У статті досліджується зміст і значення правила реальності в юридичній техніці формалізації норм права в сучасних умовах реалізації правотворчої політики держави. Автори зазначають, що специфіка порушеної проблематики зумовлює необхідність її розгляду з позицій інтегративного праворозуміння з урахуванням підходів трьох класичних шкіл – позитивістської, соціологічної та природноправової. Попри те, що різні школи праворозуміння мають відмінності у наборі положень правопізнання, загалом же вони доповнюють одне одного, і в цьому дослідженні це проявляється досить виразно. Зокрема, формальне вираження джерел права найповніше розкривається в межах нормативізму; проблема реального впливу права на суспільні відносини – у межах соціологічного підходу; тоді як урахування положень юснатуралізму є необхідним з огляду на вплив суспільної моралі на ефективність правового регулювання.

Реалістичність норм права, розглянута як правило формалізації, аналізується як одне з таких, що наділяє позитивне право властивостями ефективності – поряд із правилами економічності, ергономічності та гнучкості, що є особливо важливим в сучасних умовах посилення реальності правотворчої політики. Автори підкреслюють, що кожне із зазначених правил формалізації впливає на здатність позитивного права реально регулювати суспільні відносини, однак саме правило реальності єдине з-поміж них, яке можна вважати «критичним», оскільки без його дотримання формалізована норма втрачає свою цінність як регулятор суспільних відносин.

В дослідженні звертається увага на чинники, що впливають на здатність позитивного права реально впливати на регульовані суспільні відносини, зокрема – рівень правової обізнаності населення про зміст права та його відповідність усталеним уявленням про мораль і справедливість. Зазначене обумовлено тим, що суб'єкт права може бути недостатньо поінформованим про наявне правове регулювання, або таке регулювання може суперечити моральним засадам суспільства, які можуть мати такого суб'єкта високу пріоритетність.

Автори обґрунтовують, що правило реальності не допускає варіативності у своєму застосуванні, оскільки обмежується лише двома можливими опціями: дотримано (якщо закріплені права можуть бути реалізовані, а обов'язки виконані в умовах об'єктивної дійсності) або недотримано (якщо реалізація закріплених прав і виконання обов'язків в умовах об'єктивної дійсності є неможливими).

У висновках підкреслюється, що формальна визначеність позитивного права істотною мірою визначає його здатність реально впливати на регульовані суспільні відносини.

Ключові слова: формалізація, юридична техніка, правотворчість, правотворча діяльність, правотворча політика, ефективність правотворчої політики, законодавство, закон, нормативно правовий акт.

Adaskalytsia K.K., Didych T.O. The rule of reality in the legal technique of formalizing legal norms as a component of modern law-making policy.

The article explores the content and significance of the rule of reality in the legal technique of formalizing legal norms under current conditions of the state's law-making policy. The authors note that the specific nature of the issue necessitates its consideration from the standpoint of integrative legal understanding, taking into account the approaches of three classical schools – positivist, sociological, and natural law. Although these schools differ in their epistemological principles, they generally complement one another, which is clearly demonstrated in this study. In particular, the formal expression of sources of law is most fully revealed within the framework of normativism; the issue of the real impact of law on social relations – within the sociological approach; while the inclusion of natural law provisions is essential due to the influence of public morality on the effectiveness of legal regulation.

The realism of legal norms, considered as a rule of formalization, is analyzed as one that endows positive law with the quality of effectiveness – alongside the rules of economy, ergonomics, and flexibility – which is especially important in the context of the increasing emphasis on the reality of law-making policy. The authors emphasize that each of these formalization rules affects the ability of positive law to effectively regulate social relations, but the rule of reality is unique in that it may be considered "critical," as the formalized norm loses its value as a regulator of social relations if this rule is not observed.

The study draws attention to the factors influencing the ability of positive law to exert real influence on the regulated social relations, particularly the level of legal awareness among the population and the alignment of legal content with established notions of morality and justice. This is due to the fact that a legal subject may either be insufficiently informed about the applicable legal regulation or such regulation may contradict the moral foundations of society, which may be of high priority to that subject.

The authors argue that the rule of reality does not permit variability in its application, as it is limited to only two possible outcomes: fulfilled (if the enshrined rights can be exercised and obligations performed under the conditions of objective reality) or not fulfilled (if such exercise and performance are impossible in those conditions).

In conclusion, it is emphasized that the formal definiteness of positive law substantially determines its ability to have a real impact on the regulated social relations.

Key words: formalization, legal technique, law-making, law-making activity, law-making policy, effectiveness of law-making policy, legislation, law, normative legal act.

Постановка проблеми. Досліджуючи проблеми правового регулювання різноманітних за змістом суспільних відносин, науковці доволі часто звертають увагу на ситуації, коли передбачені законом права практично неможливо реалізувати, а обов'язки – виконати. У своїх дослідженнях автори вказують на різні причини такого становища, однак найчастіше згаданою причиною зазначають недосконалість формальної визначеності джерел права (формалізації права). Недотримання правил юридичної техніки, передусім на рівні формалізації норм права, зумовлює зазначені недоліки регулятивного впливу на суспільні відносини. Все це відбивається на правотворчій політиці та показниках її реальності і ефективності, а отже все це призводить до штучності та спотворення механізму формування законодавства, створення такої законодавчої бази, яка є відірваною від об'єктивних потреб суспільства.

Які чинники обумовлюють виникнення цієї проблеми та яку роль у цьому відіграють правила формалізації норм права – ми спробуємо з'ясувати в цьому дослідженні.

Завдання дослідження. Завданнями цього дослідження ми розглядаємо пошук відповідей на наступні питання:

- чи пов'язана здатність норм права реально впливати на суспільні відносини із їх формальною визначеністю (формалізацією);
- якою мірою формальна визначеність норм права впливає на їх здатність реально регулювати суспільні відносини;
- чи допускає правило реальності, як складова юридичної техніки, варіативність інтенсивності свого дотримання при формалізації норм права.

Мета дослідження: визначити зміст правила реальності в контексті юридичної техніки формалізації норм права та реалізації сучасної правотворчої політики.

Аналіз останніх досліджень. Варто зазначити, що порушена в цьому дослідженні проблема синтезує інтегративний підхід до праворозуміння, поєднуючи елементи трьох класичних шкіл: позитивістської, природноправової та соціологічної. Це зумовлено тим, що соціологічне праворозуміння акцентує увагу переважно на реальному впливі права на суспільні відносини, тоді як позитивізм зосереджується на формальному визначенні джерел права. У свою чергу, відповідь на друге з поставлених у дослідженні питань потребуватиме також звернення до положень юснатуралізму, оскільки ми оцінюємо міру впливу позитивного права загалом та його формальної визначеності зокрема на реальне регулювання суспільних відносин, яке на практиці може бути неприйняте адресатами через його невідповідність панівним уявленням про мораль та справедливість.

Саме тому ми розглядаємо проблему реалістичності норм права у контексті їх формалізації як таку, що поєднує підходи трьох класичних шкіл до праворозуміння. Такий підхід забезпечує комплексне осмислення правила реальності юридичної техніки формалізації і дозволяє оцінити його не лише з методологічної, а й із ціннісної та практичної точок зору. Таким чином, ми можемо відзначити, що порушена в даному дослідженні проблема є вже частково дослідженою вітчизняними та зарубіжними науковцями, щонайменше в межах класичних шкіл праворозуміння.

Серед вітчизняних науковців, які в тій чи іншій мірі приділяли увагу досліджуваній тематиці варто відзначити: М.І. Козюбру, М.В. Цвіка, О.В. Петришина, С.Д. Гусарева, О.Д. Тихомирова, С.П. Погребняка, І.О. Биля-Сабадаш, О.Р. Дашковську, В.Д. Ткаченко, І.В. Спасибо-Фатєєву, З.А. Загинею-Заболотенко, Н.А. Сергієнко та ін. Проте єдиного доктринального розуміння засад реальності формалізації норм права, їх ролі в сучасному механізмі правотворчої політики на сьогодні у вітчизняній правовій доктрині не сформовано, що також посилює актуальність тематики цієї наукової роботи.

Виклад основного матеріалу. Динамізм (виникнення, зміна та припинення) є притаманною властивістю функціонування суспільних відносин загалом та тих з них що врегульовані правом зокрема [1, с. 8, 20, 28; 2, с. 124; 3, 4]. У цьому контексті варто зазначити, що цінність права, яка, за слушним зауваженням М.В. Цвік та С.П. Погребняк, пов'язується з його здатністю *"задовольняти потреби, бути інструментом реалізації і погодження інтересів"* [3, с. 159], може бути сприйнята суспільством лише за умови, якщо це право реально відображає його зміни та ефективно функціонує з їх урахуванням. Зазначене, своєю чергою, зумовлює потребу у адаптації правового регулювання до таких змін – тобто у виникненні, зміні та припиненні норм права з метою збереження ефективності як властивості позитивного права [6, с. 73, 74; 7]. Тому можна констатувати, що правотворчий процес є постійно функціонуючим явищем, оскільки зміни у суспільних відносинах також відбуваються постійно [8; 9, с. 227].

У такому контексті виникає як практична, так і теоретична потреба в постійному розвитку й трансформації самого правотворчого процесу, аби він не залишався відірваним від реалій суспільного життя, і сама правотворча політика не була виключно декларацією, а відповідала б об'єктивним засадам життя соціуму.

Основою такого розвитку є належне методологічне забезпечення, формування якого є завданням правової науки – зокрема, і нашого дослідження. Питання методологічного забезпечення формалізації норм права вивчаються в межах галузі знань «юридична техніка». Вона акумулює правила формального визначення джерел права (норм та нормативно-правових актів). Одним із таких правил є правило реальності, відповідно до якого норми права мають закріплювати права, що володіють потенційною можливістю їх реалізації, а обов'язки – можливістю їх виконання. В цьому контексті ми погоджуємось з думкою Д.Г. Манько, який підкреслює, що *"фінальна стадія правоутворення, його формалізація, здійснюється не задля "сліпої" фіксації певного правила, а для забезпечення його дії, реального впливу на суспільні відносини."* [10, с. 27]

У продовження викладу спробуємо дати відповідь на перше з питань, з яких розпочалося наше дослідження: чи пов'язана здатність норм права реально впливати на суспільні відносини із їх формальною визначеністю (формалізацією)? Щоб відповісти на це питання, насамперед необхідно звернутися до двох класичних шкіл праворозуміння – позитивізму та соціологічного. Правило реальності як складова юридичної техніки формалізації дозволяє поєднати деякі ідеї обох цих шкіл. Формальна визначеність джерел права – це те, на чому робить акцент позитивістське праворозуміння [11, с. 34-36; 12, с. 590; 13, с. 35, 36]. Проте норми права, які не мають реального впливу на суспільні відносини, не мають і цінності – що є важливим у контексті соціологічної школи права [11, с. 36, 37; 12, с. 591, 592].

Стосовно ж правила реальності як складової юридичної техніки формалізації ми можемо зазначити, що воно поєднує в собі і вимогу до правової норми бути формально визначеною, і вимогу справляти реальний вплив на суспільні відносини. Тільки в такому поєднанні відповідних якостей норма права буде придатною виконувати свою функцію регулятора суспільних відносин. Із зазна-

ченого слідує, що **реальний вплив права на суспільні відносини безпосередньо залежить від якості його формального визначення.**

У продовження викладу звернемося і до другого питання: якою мірою формальна визначеність норм права впливає на їх здатність реально регулювати суспільні відносини?

Писане право дійсно виступає основним регулятором суспільних відносин, проте не є єдиним. Окрім нього, на поведінку учасників суспільних відносин впливають звичаї, моральні уявлення, соціальні стереотипи, релігійні приписи та ін. [11, с. 81, 82; 14, с. 23, 24]. Фактично писане право, як було зазначено вище, має відображати реальний стан суспільних відносин і злагоджувати наявні суперечності. Воно має гармонійно поєднуватися з іншими формами соціального регулювання та доповнювати їх. У цьому контексті ми погоджуємось з судженням М.І. Козюбри, який зазначає наступне: *"[...] слід мати на увазі, що позитивне право працює тоді, коли законодавство відповідає потребам громадян і суспільства в цілому, нагромадженим правовим цінностям; коли воно своєчасно оновлюється і не формально-догматично застосовується"* [11, с. 36].

Доповнимо викладене також думкою Г.О. Саміло, який зазначає, що *"[...] право не є творцем суспільних відносин, а лише їх регулятором, воно саме нічого не створює, лише санкціонує відносини, найбільш принципові для суспільства і держави, ті, які є основою нормальної життєдіяльності людей. Решту менш принципових для суспільства відносин право або регулює опосередковано, або не регулює взагалі (сфера моралі, дружби, звичаїв тощо)"* [14, с. 155]

З наведених думок простежується і висновок про те, що право у будь-якому випадку має обмежені можливості для реального впливу на суспільні відносини, зокрема тому що воно може конкурувати з прийнятими суспільством нормами моралі.

Іншою, більш практичною причиною обмеження впливу позитивного права на суспільні відносини є низький рівень поінформованості населення про нього. Так, на практиці суб'єкти права далеко не завжди звертаються до джерел писаного права при виборі моделі поведінки в межах тих чи інших правовідносин. Здебільшого вони до цього вдаються у випадках, коли сприймають як вагомі або ризиковані ті чи інші юридично значимі дії, з метою виявити обачність та убезпечитись від ризиків. У деяких випадках звернення до норм права може бути зумовлене інформацією, отриманою зі соціальних мереж, медіа, соціальних мереж тощо. У всіх інших ситуаціях звернення до писаного права, як правило, відбувається вже постфактум, коли виникає потреба у вирішенні спірних питань.

В цьому контексті актуальним буде процитувати висновки яких досягли Г.В. Татаренко та І.В. Татаренко за результатами дослідження питання правової просвіти населення як елементу правової культури суспільства. Автори зазначають: *"наша держава володіє великою кількістю інструментів для підвищення рівня правової освіти та просвіти населення, але розгалуженість системи надавачів послуг та не скоординованість їх дії, брак фінансування та подекуди недбалість, все ж не забезпечує достатній рівень правової обізнаності більшості населення."* [15, с. 93]

У цьому контексті варто також звернути увагу й на те, що соціальні мережі можуть виступати як самостійний інструмент підвищення ефективності позитивного права – за умови їх цілеспрямованого використання органами державної влади. Більш детально це питання розглядає А.В. Кожина, який у своєму дослідженні аналізує соціальні мережі як засіб, що надає органам влади можливість *"інформування громадян про актуальні події, оновлення політики та державні рішення"* [16, с. 171]. У висновках щодо ролі соціальних мереж автор зазначає: *"Вони є ефективним інструментом громадського контролю, забезпечують оперативне інформування населення та створюють нові можливості для зворотного зв'язку між владою та суспільством."* [16, с. 176]

Тому, якщо розглядати порушене питання з позиції правила реальності, слід визнати, що пересічний суб'єкт права (громадянин) не є настільки поінформованим про свої права та обов'язки, щоб можна було стверджувати про системний, постійний і усвідомлений вплив права на його поведінку в повсякденному житті. Проте такий вплив може бути посилений завдяки заходам правової просвіти населення, серед яких, як зазначає А.В. Кожина, соціальні мережі можуть відігравати провідну роль.

Проте наша увага зосереджена на писаному праві та його формальному визначенні. Це означає, що в тих випадках, коли суб'єкт права, виявляючи обачність, бажає з'ясувати можливі правові наслідки своєї поведінки, він повинен мати змогу отримати чітку відповідь на питання про свої права, обов'язки та способи їх реальної реалізації й виконання саме з джерел писаного права. Без цього таке право втрачає свою практичну цінність, і суб'єкт змушений орієнтуватися на альтернативні регулятори суспільних відносин – мораль, звичай, релігійні або інші соціальні норми. [11, с. 81, 82; 14, с. 23, 24]

Вважаємо за необхідне доповнити викладене й тим, що обрана модель формального визначення правової норми впливає на реальність її регулятивного впливу на суспільні відносини не лише завдяки дотриманню правила реальності, яке пов'язане передусім із наявністю об'єктивних можли-

ностей для реалізації закріплених прав та виконання обов'язків, але й завдяки дотриманню інших правил юридичної техніки формалізації, які наділяють норми права властивостями ефективності. Це в свою чергу визначає ефективність правотворчої політики держави, її реальність та об'єктивну зумовленість. До зазначених правил варто віднести наступні:

правило економічності (оптимальності), яке передбачає, що засоби, передбачені нормою права для реалізації права чи виконання обов'язку, повинні бути співвимірними меті в економічному вимірі;

правило ергономічності, яке передбачає, що норми права мають бути формалізовані таким чином, щоб поліпшувати їх практичне використання учасниками правовідносин: бути зручними для сприйняття та виконання/реалізації;

3) **правило гнучкості**, яке передбачає, що норма права повинна бути придатною до застосування в ситуаціях, які не були прямо передбачені на етапі її розробки.

Разом всі ці правила юридичної техніки формалізації норм права сприяють наділенню їх властивостями ефективності.

Таким чином, ми можемо надати аргументовану відповідь і на друге з поставлених у дослідженні запитань: **формальне визначення норм права суттєво впливає на їхню здатність реально регулювати суспільні відносини**. Правило реальності в цьому контексті є лише одним із правил юридичної техніки формалізації, які у взаємодії забезпечують норми права властивостями ефективності, визначають ефективність всієї правотворчої політики.

Також здатність позитивного права реально впливати на регульовані суспільні відносини залежить і від зовнішніх чинників, до яких слід віднести: (а) поінформованість суб'єктів правовідносин про наявність та зміст такого позитивного права, та (б) його відповідність існуючим у суспільстві уявленням про мораль і справедливість.

На завершення знайдемо відповідь і на третє запитання нашого дослідження. Чи допускає правило реальності, як складова юридичної техніки, варіативність інтенсивності свого дотримання при формалізації норм права?

Для того щоб відповісти на це запитання, слід розпочати з уточнення: правила формалізації норм права, подібно до самих правових норм, можуть бути або диспозитивними (тобто такими, що допускають варіативність застосування), або імперативними (такими, що такої варіативності не допускають) [17; 18, с. 133]. В англійській правовій термінології цим поняттям відповідають «Rules» та «Standards» [19], тоді як у вітчизняній правовій термінології для їх позначення зазвичай використовують «імперативні» та «диспозитивні».

Утім, якщо вибір імперативної чи диспозитивної моделі формалізації самої правової норми права істотною мірою залежить від поставленої мети якої переслідує суб'єкт правотворчості, то варіативність самих правил формалізації визначається насамперед їхньою суттю. Інакше кажучи, якщо варіативність є природною властивістю конкретного правила, то її наявність є допустимою. В іншому випадку правило не допускає варіативного підходу і, по суті, є імперативним.

Наприклад, правило ергономічності може вважатися диспозитивним, оскільки рівень зручності реалізації тих чи інших прав та виконання обов'язків може варіюватися залежно від змісту регульованих правовідносин, стану розвитку суспільства та науково-технічного прогресу.

Натомість правило реальності – виходячи зі свого змісту – не допускає варіативності, оскільки норма права або може бути реалізована з урахуванням обмежень об'єктивної дійсності, або ні. Саме тому **правило реальності має імперативний характер і не допускає варіативності свого застосування**.

Висновки. Таким чином, за наслідками проведеного дослідження можна підсумувати наступне.

1. Формальна визначеність норм права, безпосередньо впливає на їх здатність реально регулювати суспільні відносини. Зазначене пов'язується з ефективністю як властивістю позитивного права. Остання ж забезпечується дотриманням сукупності правил формалізації, які наділяють джерела права такою властивістю. На рівні формалізації норм права до таких правил належать, зокрема: правило реальності, правило економічності, правило ергономічності та правило гнучкості. У цьому контексті дотримання правила реальності є критичним, оскільки, якщо закріплені в нормі права не можуть бути реалізовані, а обов'язки – виконані з урахуванням обмежень об'єктивної дійсності, тоді взагалі не можливий вплив на регульовані суспільні відносини. Відтак таке право повністю втрачає свою ефективність.

2. Вплив формальної визначеності норм права на їхню здатність реально регулювати суспільні відносини є суттєвим. Проте зазначена здатність залежить також і від інших чинників, окрім дотримання правил юридичної техніки. До таких, зокрема, належать поінформованість суб'єктів права щодо нього та його узгодженість з усталеними у суспільстві уявленнями про мораль та справедливість.

3. Правило реальності, як складова юридичної техніки, має імперативний характер, тобто воно не допускає варіативності при його дотриманні. Зазначене обумовлене його суттю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ананій В.О., Горлинський В.В., Пучков О.О., Уваркіна О.В. Соціальна філософія: навч. посіб. для самост. роботи аспірантів / за ред. В.О. Ананія. Київ: КПІ ім. Ігоря Сікорського, Вид-во «Політехніка», 2021. 299 с.
2. Мамалуй О.О. Підстави виникнення, зміни та припинення податкових відносин. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. Вип. 4(29), т. 2. С. 124–128.
3. Юридичний факт. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Укр. енцикл., 1998.
4. Відносини суспільні. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Укр. енцикл., 1998.
5. Цвік М.В., Петришин О.В., Авраменко Л.В. та ін. Загальна теорія держави і права: підруч. для студ. юрид. ВНЗ / за ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.
6. Дзера О.В., Міловська Н.В. Особливості планування та прогнозування правотворчої діяльності. Правотворчість в Україні: перспективи законодавчого врегулювання: зб. наук. праць / за заг. ред. О.О. Кота, А.Б. Гриняка, Н.В. Міловської. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 72–88.
7. Правове регулювання. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Укр. енцикл., 1998.
8. Правотворчість. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Укр. енцикл., 1998.
9. Лепех Ю. Питання про співвідношення понять «правотворчість» та «нормотворчість». *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2016. № 855. С. 225–231.
10. Манько Д. Г. Юридична техніка й технології: курс лекцій. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2014. 192 с.
11. Загальна теорія права: підруч. / за заг. ред. М.І. Козюбри. Київ: Ваіте, 2015. 392 с.
12. Праворозуміння. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 3: Загальна теорія права / редкол.: О.В. Петришин (голова) та ін. Харків: Право, 2017. 952 с.
13. Цуркан-Сайфуліна Ю.В. Зв'язок влади і права у концепціях юридичного позитивізму. *Актуальні проблеми політики*. 2019. Вип. 64. С. 21–47. DOI: <https://doi.org/10.32837/app.v0i64.186> (дата звернення: 16.03.2025).
14. Саміло Г.О. Актуальні проблеми теорії права: навч. посіб. Запоріжжя: Просвіта, 2014. 216 с.
15. Татаренко Г.В., Татаренко І.В. Правова просвіта населення як елемент правової культури суспільства. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2019. № 1(37). С. 87–94.
16. Кожина А.В. Особливості впливу соціальних мереж на прозорість і підзвітність органів публічної влади в умовах дії воєнного стану в Україні. *Інвестиції: практика та досвід*. 2025. № 6. С. 168–177.
17. Норма права. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Укр. енцикл., 1998.
18. Теорія держави та права: навч. посіб. / Є.В. Білозьоров, В.П. Власенко, О.Б. Горова, А.М. Завальний, Н.В. Заяць та ін.; за заг. ред. С.Д. Гусарева, О.Д. Тихомирова. Київ: НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.
19. Schaefer H.-B. Legal Rules and Standards. *German Working Papers in Law and Economics*. 2002. Vol. 2002, No. 2. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=999860>.